

ЕКОНОМІКА

*Світлана Киселиця,
Наталя Баранкова*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ВОЛЬОВИЙ КОНТЕКСТ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Природний потяг людини до господарювання зумовлений об'єктивними чинниками. Вона через працю дійшла стану доцільно існуючої істоти, що, в свою чергу, вимагає прогнозованих результатів діяльності, усвідомила потребу самовдосконалюватися як природокористувач та суб'єкт, наділений розумом і затиснутий рамками кінцевих ресурсів. Господарювання, власне, і є процесом життя. Це - царина життєдіяльності людини, її взаємодії з природою, створення матеріальних благ для цільового споживання. Господарство - це організація виробництва, його система, яка розглядається з позицій організації праці, або суб'єкт - об'єктних стосунків. Господарча діяльність - матеріальний і духовний світ людини, її культура, технологія. Доводиться констатувати, що у житті і світосприйманні сучасної людини все більшого розповсюдження набувають риси, які можна назвати прагматизмом чи «економізмом нашої епохи».

Останнім часом природа все активніше дає зрозуміти людині, що її витоків із лона природи зумовлюють і нагальну потребу у переорієнтації їх відносин. Позаяк це - єдиний спосіб не тільки успішно співіснувати двом діалектичним протилежностям, але й вижити, принаймні одній із них - тій, що як високоорганізована матерія має статус доцільнодіючого тіла, тобто здатність до активного відображення та перспективного мислення у зв'язку з усвідомленими власними потребами. Тож особистості необхідно формувати світовідношення через гармонійне поєднання з природою у процесі господарювання як єдино правильний спосіб не тільки «безбідного» існування на Землі, а й фізичного взагалі. Виникає нагальна потреба потужність людства не поцінювати як багатство переважно в економічному розумінні слова, а шукати інші виміри. Звісно, життя - насамперед ведення господарства. Але об'єктивне протиріччя полягає в тому, що економіка - це наука про ведення господарства в обмежених, незалежних від волі та свідомості людини ресурсах. Така аксіома сучасного економізму.

Світоглядно-методологічний підхід до вирішення проблеми взаємодії кінцевих природних запасів та безкінечних людських потреб до відтворення зумовлює обстоювати думку про те, що тільки духовні (інтелектуальні, вольові, емоційні) зусилля безкінечні, вічні. Праця, труд є єдино правильним людським засобом подолання протиріччя «Матерія» - «Дух».

Будь-які конкретні сфери осягнення дійсності так чи інакше підходять до краю своєї вузькоспецифічної компетенції, зустрічаючись з неосяжним, з таємним. Саме тут у свої права вступає філософія з її узагальнюючим абстрактно-логічним

потенціалом. Цілісне охоплення вічних проблем, ціннісна орієнтація діяльності, замах на таємне - її завдання у відносинах людина - світ, свідомість - матерія. Тож наука про господарювання належить до числа найбільш «запрошуваних» до філософського роздуму; є найменш самостійною дисципліною, позаяк саме вона найпотужніше об'єднує Суб'єкт з Об'єктом. Разом з тим за значимістю вона може бути володарем законодавчої думки, хоче стати філософськи-дискретною, розповсюдити вплив далеко за свої межі. Наскільки їй це вдається - видно з «економізму нашої епохи» як основної особливості конкретно-історичного світовідчуття. Тож, виходячи із світоглядної проблематики, цілком закономірно філософія управління господарством претендує на самодостатню частину філософії (подібно філософії права, релігії, мистецтва тощо) як вихід із кризової ситуації, спричиненої домінуванням матеріальних інтересів над духовними, що широко розповсюджені у споживацькій психології.

Справді, одним із ключових понять філософії господарювання є «життя». Загальнолюдські компоненти діяльності (мислення, воля) суб'єкта господарювання перетворюють її на проблему раціональності природокористування. У житті багато, на перший погляд, безцільного, нераціонального. Але саме воно вносить в діяльність суб'єкта момент хаосу, з якого породжується порядок. Розуміючи господарювання як творчу діяльність, ми передбачаємо суб'єкт - об'єктну схему розгляду основних проблем і категорій управління природними ресурсами та технологіями, починаючи із суб'єкта дії та закінчуючи об'єктивними результатами цієї предметної діяльності.

Суспільне господарювання - господарча система суспільства - господарююче суспільство - суспільство як господарюючий суб'єкт. Не важко встановити, що в цьому термінологічному переліку не вистачає категорії, яка відносилася б до організації діяльності суспільства як раціонально господарюючого суб'єкта. Йдеться не лише про технологічну категорію, що відображає підсистему самодостатньої організації, а є ні чим іншим, як фіксацією механізму її існування взагалі.

Таким механізмом матеріальної реалізації свідомо задуманого є система організації суспільного господарювання, цілісна і функціонуюча система. Суспільна система - система матеріальна та духовна, яка включає в себе людину з «людською» і «нелюдською» субстанцією. Вона бачить себе як людину господарюючу у процесі самореалізації. Розумна і натхненна, рішуча і мисляча суб'єктивна система. Система із свідомістю та набором культурно-технологічних здобутків. Об'єктивна та самодостатня соціальна система.

У специфіці господарювання необхідно розкрити сутність та джерело організаційної енергії, установити споживача енергії і реалізатора ініціативи, тобто знайти те, що складає діяльну матерію механізму, його розум, представляє його дух, що розв'язує суперечність поміж природою і людиною, роблячи механізм господарювання невід'ємною частиною культури. Потрібно чітко встановити свідомого суб'єкта господарювання, а точніше суб'єктів господарювання, консолідованих у житті спільними потребами, інтересами, що стверджують суспільне ядро господарчої діяльності людини.

Основними змістовними елементами механізму господарювання є суб'єкти господарювання і відносини, у які вони щораз вступають у разі потреби та підтримують їх поміж собою у процесі реалізації задуманого. Суб'єкти господарювання і господарчі відносини - вирішальні елементи структури управління будь-яким господарством.

У складі господарчого механізму є різного роду допоміжні компоненти господарських суб'єктів, елементи, тобто матеріальні параметри, критерії, принципи, методи господарювання, а також конкретні форми господарчих відносин: безпосередні відносини, такі, як угоди, пряма кооперація або керівництво, чи опосередковані відносини, тобто продуктообмін; прями відносини

(двосторонні відносини і прямий продуктообмін) і побічні (субпідряд або продуктообмін), які здійснюються за допомогою всезагального еквівалента.

Проблемою всіх проблем є управління господарчою діяльністю людини - одного, на наш погляд, із основних формуючих елементів філософії господарювання та ціннісної орієнтації суб'єкта господарчої діяльності. Незважаючи на суб'єкт-об'єктний характер, організація відносин «Людина - Природа» не є довільною, оскільки визначається як істотна характеристика самого господарства та елемент цілокупної раціональної та вольової діяльності господарчого суб'єкта. В той же час зміст може бути визначеним у контексті історично конкретного типу господарювання.

Інакше кажучи, філософське дослідження господарчої сфери передбачає не лише проблемний аналіз сучасних предметних взаємозв'язків, але й історичний підхід, який дозволяє виділити різні способи обґрунтування раціональності господарчої діяльності, характерної для різних історичних епох. Фактично, тематика філософського дослідження раціональності різних сфер господарчого життя людей була виділена як особлива предметна сфера Аристотелем. Інколи першість в розробці основних положень, які характеризують господарське життя, приписують Ксенофону. Але у нього об'єктом розгляду є натуральне господарство, ізольоване за своєю структурою. Між тим для замкнутої діяльності проблема раціональності, як проблема філософська за своєю сутністю, не є характерною. Філософська проблематика, пов'язана з оцінкою місця і ролі розуму в людській діяльності, виникає лише тоді, коли ця діяльність стає відкритою. Для філософії господарювання принцип відкритості - один із ключових. І тому її висхідним пунктом є вчення Аристотеля про економіку і хрематистику. («Хрематистика» від грецького *krematistes* - корисливість, буквально - робити гроші). Під економікою (від грец. *oikos* - будинок, домогосподарство) він розумів науку про домогосподарство, - яка включає ту частину мистецтва наживати багатство, яка пов'язана з накопиченням коштів, необхідних для життя і корисних для державної та сімейної громади в межах визначеної міри. Істинне багатство виникає в результаті накопичення саме цих засобів, що базується на принциповому розмежуванні натурального і товарного господарства.

З точки зору зазначеної вище позиції, принцип спорідненості раціонального і нерационального можна прослідкувати в процесі дослідження С. Булгаковим різновекторних характеристик господарства: виробництва і споживання, вольового компоненту праці і матеріальних цінностей, благ і затратності, софійності господарства, волі і необхідності. Так, у виробництві існує абсолютна тотожність суб'єкта і об'єкта, людини активної, свідомої і природи - пасивної, несвідомої. Булгаков показує, що праця, яка є активним вольовим початком у людині, містить єдино правильне співвідношення практичного розуму і сліпої природної волі, оскільки дозволяє із Я-суб'єкта вийти в не-Я-об'єкт, тобто дійовий вихід нашого Я у сферу не-Я, і у зворотному напрямі. Тиск цього не-Я на Я, вся практика взаємодії Я і не-Я встановлюють реальність зовнішнього світу і заповнюють порожню і холодну сферу не-Я силою, теплом, тілами, перетворюють міраж не-Я в природу, а разом з тим і саме Я поміщають в природі, органічно зливаючи Я і не-Я в єдине створіння.

Виходячи з такого розуміння, господарство являє собою постійне проектування дійсності та об'єктування ідей, тобто взаємопов'язаний ланцюг Я і не-Я. При цьому їх жива єдність, як вважає Булгаков, не потребує необхідності доводити. Вона повинна аксіоматично покладатися в основу всіх інших побудов. Проте, якщо у Булгакова не виникає сумнівів, то вони можуть виникнути у його критиків. Чому, наприклад, надається перевага активному виходу Я в не-Я, а не навпаки. Критикуючи економічний матеріалізм за примат виробництва в господарському житті людини, Булгаков пропонує Я-людину, яка здатна змінити існуючий вселенський порядок. Нема сумніву, що в людині закладене прагнення виходу з Я

в не-Я , тобто за межі перетворювального і осяжного, однак чи можна це робити за допомогою праці, яка не дозволяє досягти абсолюту. Очевидно, Булгаков олюднює, раціоналізує природу, як К. Маркс і А. Сміт, яких він критикує. Але робить це за допомогою натурфілософії Ф. Шеллінга, центральною ідеєю якої є тотожність суб'єкта і об'єкта, тотожність природи як несвідомої творчості духу і як свідомого його відтворення.

Інший аспект реалізації проблеми раціональності господарського життя передбачає, з точки зору Булгакова, розгляд моральних, релігійних, культурних мотивів, які впливають на господарську поведінку людей, тим самим, вказуючи шлях економічної теорії в плані подолання історичного характеру її моделей, заснованих на принципі максимізації матеріального багатства. Очевидно, що раціоналізм Булгакова не являється механістичним, оскільки свою власну концепцію філософії господарства він вважає відкритою і не пропонує як еталон чи інструкцію до практичної діяльності, розуміючи, що концепція творчої діяльності (а господарська діяльність є саме такою) можлива лише як філософська концепція, що фіксує цінності, орієнтири, але не як нормативна чи еталонна теорія.

Німецький об'єктивний ідеаліст, активний поціновувач абсолютного духу Г.-В.Ф.Гегель вважав, що матеріал набуває філософського значення лише тоді, коли він розкривається як момент розвитку поняття, яке у нього нерозривно пов'язане з буттям. Власне з цієї причини є необхідною історико-методологічна інтерпретація самого поняття «господарство», заснована на матеріалістичних позиціях, завдяки якій можна виявити варіативне поле змістів, констатуючих значення цього терміну. Під господарством можна розглядати, як це робить, наприклад, Булгаков, усе світостворення або універсум. Проте таке розширене трактування господарства не може претендувати на визначення господарства з позиції всезагального, а саме це є основною умовою філософського підходу до дослідження реальності.

Не варто зводити господарство і до поняття економіки, оскільки економічна реальність, як говорилося вище, - це лише один прошарок поліморфного, а відтак і поліфункціонального буття людини. Крім того, серед економістів нема єдиної думки, що розуміти під економікою: дискусія про зміст поняття економіки має довгу історію. Так, Аристотель і А. Сміт як родові поняття використовують «багатство», Н. Д. Кондратьєв, Я. Корнаї, В. В. Чекарєв - господарство, соціальне або народне господарство, К. Полані - інституціональну взаємодію з природою, А. Маршалл - сферу індивідуальних і суспільних дій по свідомості і використанню основ добробуту, Ю. М. Осипов - вартість, К. Р. Макконнел і С. Р. Брю - поведінку людей, М. Блауг - економічну поведінку, К. Еклунд - вибір тощо. В цілому можна виділити два способи співвідношення категорій «економіка» і «господарство». Перший розглядає їх як синоніми, а другий - категорію «господарство» представляє ширшою за своїм змістом, включаючи в себе поняття «економіка».

Дещо осторонь у цьому переліку стоїть концепція господарювання нашого співвітчизника минулого століття Миколи Бердяєва: «Ніколи ще не усвідомлювалося так значення господарювання в людському житті, ніколи ще людина не відчувала такої залежності від економіки, ніколи ще не ставилась так високо економічна продуктивність і не перетворювалась в настільки самодостатню мету» (Бердяєв Н.А. Філософія нерівності. М., Има-Прес, 1990. С. 231).

Останній підхід, на наш погляд, є найбільш світоглядно зорієнтованим, оцінковим, переконливим і перспективним. Оскільки саме за таких обставин стає очевидним, що господарство - це творча діяльність людини, направлена на перетворення природи, відтворення та удосконалення самої людини, створення духовних і матеріальних цінностей, формування різних соціальних інституцій та відносин. Це доводить, що досягнення повної раціоналізації господарства є неможливим, позаяк діяльність людини керована не лише розумом, але й неусвідомленими нераціональними спонуканнями.

Визначеність поняття «господарство» дозволила б конструктивно

переосмислити різноманітні позиції та підходи до змісту і значення філософії господарювання. Приведемо найпоширеніші її концепції: міждисциплінарне знання - результат синтезу економічної теорії і філософії (російської релігійної філософії господарювання); самостійна дисципліна, яка не є частиною філософії чи економічної теорії; методологічна основа економічної теорії; філософія господарювання як синонім економічної теорії; особливий варіант розвитку економічного життя, що включає змістовне розмаїття реального життя: філософія господарювання як інтерпретація господарства як цілого; філософії господарства як соціологічна дисципліна; як частина філософського знання, поряд з філософією права, релігії, мистецтва. Вищевикладені визначення на цьому не вичерпуються.

Економічна соціологія, як і економічна теорія, претендує нині на статус філософії господарювання. На перший погляд, економічна соціологія, як міждисциплінарна за своєю структурою освіта, близька за змістом до філософії управління господарством. Спростувати або підтвердити цю сентенцію можливо, лише вивчивши механізм взаємодії соціологічних понять і явищ економіки та порівнявши його з процесом формування понять у філософії господарювання. Тут взаємодія реальна лише у випадку, якщо економічна діяльність розглядається як форма соціальної. Економічна діяльність передбачає таку поведінку людини, при якій досягається максимальний прибуток при скороченні витрат шляхом здійснення контролю над обмеженими ресурсами. А економічна діяльність, що розглядається як форма соціальної діяльності, містить внутрішню єдність; завдяки цій інтерсуб'єктивній узгодженості досягається сенсовизначеність у мотивації суб'єктів господарювання. Іншими словами, з соціальною дією ми маємо справу тоді, коли вона внутрішньо мотивована, а її суб'єкт чекає від інших людей визначеної відповідної реакції (останнє виражається не лише в поведінці, яку спостерігаємо, але і в розумовій діяльності або навіть у відмові від всякої дії) (Див.: Осипов Ю.М. Опыт философии хозяйства. М. 1990).

Прибічники синонімічного співвідношення категорій «господарство» і «економіка» намагаються показати, що економічна теорія і є філософія господарювання (Див.: Преодоление времени. По материалам международной научной конференции, посвященной творческому наследию С.Н. Булгакова / Под ред. Ю. М. Осипова, В. М. Кулькова, Е. С. Зотовой. М. 1998. С. 304). Але таке розуміння господарювання означає підміну понять, оскільки філософія управління господарством досліджує господарювання людини з позиції загального, де економічний бік лише частина реальності (тобто обліковий, раціональний, за Вебером, економічний бік. Хоча зрозуміло, що й він у певних обставинах може стати моментом творчості). Інша справа, що сучасне економічне знання здійснює експансію так званого економічного імперіалізму в сферу інших дисциплін, які в свою чергу здійснюють подібні. При цьому межі між дисциплінами стають аморфними, формуються значно ширші можливості міждисциплінарних досліджень. Однак предметне ядро наук зберігається завдяки тому, що філософія тут виконує непересічну методологічну функцію.

Справді, філософія визначає стиль мислення будь-якої конкретної науки, в тому числі економічної, для якої господарство становить основний предмет дослідження, де її «кривим» завданням є відкриття закономірностей (об'єктивних за змістом) функціонування цієї системи. Вплив же людського чинника становить першорядний інтерес для гуманітарних (суб'єктивних за змістом) наук. Відтак економічна теорія завдяки зближенню з філософією та використанню її методологічних досягнень, з одного боку, переборює свою онтологічну обмеженість, пов'язану з інтересом до суб'єкта господарювання, а з іншого - стає відкритою для подальших досліджень та втілень животворних ідей у відносинах Людина - Світ, Суб'єкт - Об'єкт.

Дослідження суб'єкт-об'єктних відносин, характерних для господарської сфери, дає підстави до розуміння проблеми особистого і безособового в господарстві, насамкінець розкриває відношення раціонального і нерационального. Подана проблема вирішується за декількома напрямками, у відповідності з різними

іпостасями людської натури. Наприклад, особисте і безособове, у стосунках Людина - Природа. Так, природа, оточуючий людину світ є для неї спочатку безособовим, неосяжним для її розуму.

Не випадково з протилежного полюсу духу С. Булгаков проголошує: «Людина і природа взаємозалежні, єдині, але саме при цьому організовані настільки повсюду і настільки невизначено по відношенню одне до одного, що ні природа, ні людина не здатні нав'язати одна одній своєї організації, а тому їх єдність є екологічною, що передбачає можливість взаємодії сторін при дотриманні взаємної поваги» (Булгаков С.Н. Філософія господарювання. М., 1990. С. 78-79).

Однак якщо тварина, котра протистоїть світові, може до нього пристосуватись, лише стаючи ворожою, то людина здатна вижити лише як істота, що адаптується до обмеженого у споживанні (через кількісні показники) середовища, бо прагне як біологічний вид та соціальна система жити вічно. Чим пристосованішою (свідомо і доцільно) є особа, тим успішнішою, вдалішою виявляється її життєдіяльність. Людина здатна не боротися з природою, але при цьому брати від неї все необхідне, тим самим олюднюючи її, але не в значенні процесу онтологізації або персоніфікації, а лише через процес пізнання. Справедливо зазначав екзистенціального гатунку філософ М. Бердяєв: «Господарчі перемоги людини над природою повинні вести до відриву людини від природи, до розчеплення цілісності і роздвоєння. Людина виходить із надр природи, з її стихій і хоче бути господаркою природи, хоче володіти природними стихіями. І природа відходить від людини, вона зморщується і висихає навколо неї» (Бердяєв Н. А. Філософія нерівності. М., Има-Прес, 1990, С. 237-238). Як результат, не лише оточуючий світ, але і природна першооснова самої людини (оскільки вона - істота двоїста) викликають потребу в особистісному ставленні природи у будь-яких її проявах. Вони можуть виявитися у специфічних людських ставленнях інтелектуально-вольового порядку: любові, ненависті, байдужості, егоїстичному розрахунку, споживацькому ставленні, визначеній настанові поведінки тощо.

Тож безпосереднім і основним завданням філософії господарювання вбачаємо дослідження світоглядно-методологічних передумов економічної діяльності та раціонального природокористування. Відтак непересічного значення набуває питання доцільного використання обмежених природних ресурсів людиною, формування відповідального ставлення суб'єкта господарювання до вибору стилю та методів економічної діяльності, адекватного відображення (за допомогою раціонального мислення) за причин та наслідків втручання людини в оточуюче середовище. Для цього, на щастя, ще існують в Україні та продовжують бути потрібними в світі фахівці та вузи, що готують людей впевнених, що саме вони є ланкою, котра вирішує протиріччя поміж природою та природослідною і вольовою діяльністю людини. Насамкінець: набуває неабиякої актуальності формування через філософію високої світоглядної культури природокористувача з усвідомленням не експансивної, а гармонійної моделі поведінки суб'єкта підприємницької діяльності; не споживацької, а творчої тактики у відносинах з природою. Тим паче, що остання за порушення гомеостазу має об'єктивну здатність давати відсіч порушенням балансу як у зовнішньому, так і внутрішньому світі людини - єдиної відомої нам у космосі істоти, наділеної свідомістю...

ПРО АВТОРІВ

Наумов Сергій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.

Ситий Ігор – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім.В.Тарновського.

Пиріг Петро – доктор історичних наук, професор ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

Голець Віталій – кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка).

Скиба Іван – аспірант (м.Дніпропетровськ).

Литвинова Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

Товстоляк Надія – старший викладач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Морозова Анна – провідний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

Ковальчук Валентин – викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

Немирівська Таїсія – майстер народної творчості, викладач української мови та літератури (м.Чернігів).

Синельник Ірина – аспірантка Інституту історії України НАН України.

Довбня Віктор – кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Рудик Михайло – викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

Половець Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

Курас Григорій – кандидат історичних наук (Українська Вільна Академія Наук в США, Нью-Йорк).

Дзюба Сергій – член Національної спілки письменників України (м.Чернігів).

Киселиця Світлана, Баранкова Наталя – викладачі (м.Ніжин).